

Personajes de la Escena Alicantina

Personatges de l'Escena Alacantina

Jaume Lloret i Esquerdo

Personajes de la Escena Alicantina
Personatges de l'Escena Alacantina

© Del texto / **Del Text: Jaume Lloret i Esquerdo**
© De la Edición / **De l'Edició: Patronato Municipal de Cultura**
Excmo. Ayuntamiento de Alicante / **Excm. Ajuntament d'Alacant**

Edita
Patronato Municipal de Cultura
Pza. Quijano, N° 2 -03002-Alicante-

Coordinador Publicación / **Coordinador Publicació**
Ángel Casado Garretas

Procedencia de la documentación gráfica / **Prodecència de la documentació gràfica**
Archivo particular de los personajes biografiados / **Arxiu particular dels personatges biografiats**
Archivo Familia Portes / **Arxiu Família Portes**

Prensa / **Prensa:**

Alicante Artístico, Alicante Cómico, Arte y Artistas, Ases, Azul, Boletín del ISO, Canelobre, Deportes, Hispania, Información, Oro y Azul, Radio Alicante, La Regeneración, La Reseña, La Revista, Sábado, La Verdad.

Bibliotecas / **Biblioteques:**

Biblioteca Gabriel Miró
Biblioteca Pública de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència
Biblioteca del Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil Albert

Libro / **Libre:**

Ramos Pérez, Vicente. *El Teatro Principal en la Historia de Alicante (1847-1947)*, Publicaciones de la Comisión de Cultura del Excmo. Ayuntamiento de Alicante, Alicante, 1965.

Diseño y maquetación / **Disseny i maquetació**
Cábala Creativos Gráficos

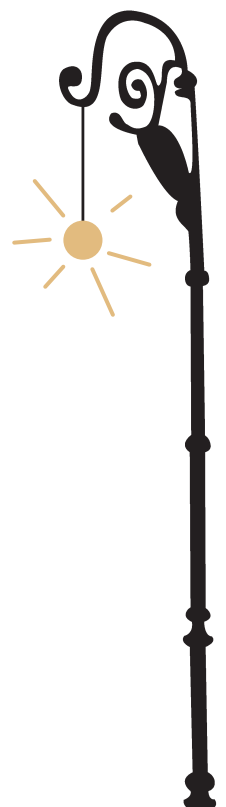
Impresión / **Impressió**
Gráficas Estilo

Depósito legal / **Dipòsit Legal**
A-683-2002

1ª Edición Septiembre 2002 / **1ª Edició Setembre 2002**

El veneno del teatro no mata,
hace vivir más intensamente.

El verí del teatre no mata,
fa viure més intensament.

Las alicantinas y los alicantinos que hemos vivido el teatro como simples espectadores siempre hemos tenido la impresión que en nuestra ciudad había mucha afición teatral, sentimiento que venía refrendado por la gran participación que han tenido las catorce ediciones de *Alicante a Escena*. Para aquellos de nuestros conciudadanos que el “veneno del teatro” los llevaba a dar el salto de subir a los escenarios, esta sensación se convertía en conocimiento de causa: sabían por experiencia propia que la intensidad en que se vivía el teatro en Alicante era muy superior a la de otras ciudades con una población parecida a la nuestra. Pero lo que nadie podía sospechar eran las dimensiones reales que ha tenido el teatro local en Alicante a lo largo de los siglos XIX y XX. Ahora, este libro las desvela para las generaciones presentes y futuras. Los casi 300 personajes que figuran, junto a los millares que no pueden aparecer, confirman la amplitud conseguida por el teatro amateur y profesional alicantino.

En estas páginas encontraréis las grandes figuras que Alicante ha dado a la escena internacional, los magníficos artistas que triunfaron por los escenarios españoles y muchos otros de parecida calidad artística que, por su amor a la “terreta”, nunca la abandonaron y se quedaron haciendo teatro entre sus paisanos. Pero también se incluye una muestra representativa de otros personajes, generalmente más modestos o no tan conocidos (actores y autores secundarios, artistas de variedades, escenógrafos, críticos, gestores y trabajadores del espectáculo), sin los cuales el teatro no sería posible.

Por todo esto, el Patronato de Cultura de Alicante tiene el placer de poner a disposición del mundo del teatro amateur alicantino y del gran público el libro *Personajes de la escena alicantina*, de Jaume Lloret y Esquedo, que pretende divulgar la parte más importante del patrimonio teatral alicantino, como son muchos de nuestros conciudadanos que han hecho de la pasión por ese arte que denominamos teatro una manera de vivir.

Pedro Romero Ponce
Presidente del Patronato Municipal de Cultura de Alicante

Les alacantines i els alacantins que hem viscut el teatre com a simples espectadors sempre hem tingut la impressió que a la nostra ciutat hi havia molta afició teatral, sentiment que venia refrendat per la gran participació que han tingut les catorze edicions de *Alicante a escena*. Per als conciudadans nostres que el “verí del teatre” els empuixava a pujar als escenaris, aquesta sensació es convertia en coneixement de causa: sabien per experiència pròpia que la intensitat en què es vivia el teatre a Alacant era molt superior que la d'altres ciutats amb una població semblant a la nostra. Però el que ningú no podia sospitar eren les dimensions reals que ha tingut el teatre local a Alacant al llarg dels segles XIX i XX. Ara, aquest llibre les desvetla per a les generacions presents i futures. Els quasi 300 personatges que hi figuren, junt als milers que no hi poden aparèixer, confirmen l'amplitud aconseguida pel teatre amateur o professional alacantí.

En aquestes pàgines trobareu les grans figures que Alacant ha donat a l'escena internacional, els magnífics artistes que triomfaren pels escenaris espanyols i molts d'altres de semblant qualitat artística que, pel seu amor a la terreta, mai l'abandonaren i es quedaren fent teatre entre els seus paisans. Però també s'inclou una mostra representativa d'uns altres personatges, generalment més modestos o no tan coneguts (actors i autors secundaris, artistes de varietats, escenògrafs, crítics, gestors i treballadors de l'espectacle), sense els quals el teatre no seria possible.

Per tot això, el Patronat de Cultura d'Alacant té el plaer de posar a disposició del món del teatre amateur local i del gran públic el llibre *Personatges de l'escena alacantina*, de Jaume Lloret i Esquedo, que pretén divulgar la part més important del nostre patrimoni teatral, com són molts dels conciudadans nostres que han fet de la passió per eixe art, que denominem teatre, una manera de viure.

Pedro Romero Ponce
President del Patronat Municipal de Cultura d'Alacant

Aquellos que estuvieren interesados, a mediados del siglo pasado, en el estudio del fenómeno teatral en la ciudad de Alicante tenían que recurrir a la escasa bibliografía de que se disponía entonces. De ella cabe recordar los libros de historia de Alicante en general (Bendicho, Jover o Viravens) o los más específicos de Juan Pérez Aznar, Antonio Galdó López y Manuel Rico García y Adalmiro Montero Pérez. Algo comenzó a cambiar positivamente con la aparición, en 1965, editado por el Ayuntamiento de Alicante, del importantísimo libro de Vicente Ramos *El Teatro Principal en la historia de Alicante (1847-1947)*, una copiosa fuente de datos de ineludible consulta, así como con la publicación, del mismo autor, de sus libros de historia sobre Alicante y su provincia, de literatura alicantina anterior a la Guerra Civil española, de literatura asimismo alicantina de la posguerra y las biografías de autores relacionados con el teatro.

En los años ochenta del siglo XX también se podía acudir al libro de Ricardo Blasco sobre el teatro en la guerra civil española en las tres provincias valencianas, que aporta noticias teatrales interesantes de aquella época en nuestro ámbito local.

Afortunadamente, a partir de 1990, se produce una eclosión de los estudios sobre teatro en nuestra ciudad, gracias a la labor del profesor J.A. Ríos Carratalá en la Universidad de Alicante, como son las Memorias de Licenciatura de Eva García Ferrón, Mª Beatriz Aracil Varón, Cristina Ros Berenguer, Alicia Bascañana Bas, que reflejan, respectivamente, la cartelera teatral de Alicante en las temporadas 1975-80, 1986-91, 1980-81/1985-86 y 1955-60, la de Sonia Sánchez Pardo (*Historia del Premio "Carlos Arniches"*) y la tesis doctoral de Eva García Ferrón (*El teatro en Alicante entre 1966-1993*), que son las que he podido consultar.

También en la década de los noventa se publicaron dos libros interesantes: el de Francisco Reus Boyd-Swan, que recoge la cartelera teatral en Alicante durante los primeros diez años del siglo XX, y el volumen que Juan Antonio Roche Cárcel dedica al teatro en Alicante entre 1976-1994.

Hay que añadir los trabajos y los artículos que escribe, y que sigue escribiendo, sobre el hecho teatral en Alicante, Francisco Moreno Sáez ("Carlos Ferrater") publicados en varias revistas literarias o prensa, en especial los aparecidos en la revista *Canelobre*.

No puedo dejar en el olvido un estudio, en francés, y mecanoscrito, que su autor tuvo la gentileza de dejarme leer. Me refiero a "L'activité théâtrale a Alicante de 1945 a 1968", Mémoire pour l'obtention de la Maîtrise, Faculté des Lettres de Paris, Institut d'Études Hispaniques, Octobre 1969, de Manuel García, profesor, hoy jubilado, del Liceo Francés de nuestra ciudad. En ella se estudian todos los grupos teatrales de los años mencionados, se biografía a los autores que entonces escribían literatura dramática y se analiza alguna obra de cada uno de ellos, refiriéndose, incluso, a grupos y autores de varios pueblos de la provincia.

Aquells que estigueren interessats, a mitjan segle passat, en l'estudi del fenomen teatral en la ciutat d'Alacant havien de recórrer a l'escassa bibliografia que es disposava llavors. D'ella cal recordar els llibres d'història d'Alacant en general (Bendicho, Jover o Viravens) o els més específics de Juan Pérez Aznar, Antonio Galdó López i Manuel Rico García i Adalmiro Montero Pérez. Quelcom va començar a canviar positivament amb l'aparició, en 1965, editat per l'Ajuntament d'Alacant, de l'importantíssim llibre de Vicente Ramos *El Teatre Principal en la història d'Alacant (1847-1947)*, una copiosa font de dades d'ineludible consulta, així com la publicació, del mateix autor, dels seus llibres d'història sobre Alacant i la seua província, de literatura alacantina anterior a la Guerra Civil espanyola, de literatura així mateix alacantina de la postguerra i les biografies d'autors relacionats amb el teatre.

Als anys vuitanta del segle XX també es podia acudir al llibre de Ricard Blasco sobre el teatre en la guerra civil espanyola en les tres províncies valencianes, que aporta notícies teatrals interessants d'aquella època en el nostre àmbit local.

Afortunadament, a partir de 1990, es produïx una eclosió dels estudis sobre teatre en la nostra ciutat, gràcies a la labor del professor J.A. Ríos Carratalá en la Universitat d'Alacant, com són les Memòries de Llicenciatura d'Eva García Ferrón, Mª Beatriz Aracil Baró, Cristina Ros Berenguer, Alicia Bascañana Bas, que reflectixen, respectivament, la cartellera teatral d'Alacant en les temporades 1975-80, 1986-91, 1980-81/1985-86 i 1955-60, la de Sonia Sánchez Pardo (*Historia del Premi "Carlos Arniches"*) i la tesi doctoral d'Eva García Ferrón (*El teatro en Alicante entre 1966-1993*), que són les que he pogut consultar.

També en la dècada dels noranta es publicaren dos llibres interessants: el de Francisco Reus Boyd-Swan, que arreplega la cartellera teatral a Alacant durant els primers deu anys del segle XX, i el volum que Juan Antonio Roche Cárcel dedica al teatre a Alacant entre 1976-1994.

Cal afegir els treballs i els articles que escriu, i que seguix escrivint, sobre el fet teatral a Alacant, Francisco Moreno Sáez ("Carlos Ferrater") publicats en diverses revistes literàries o premsa, en especial els apareguts en la revista *Canelobre*.

No puc deixar en l'oblit un estudi, en francès, i mecanoscrit, que el seu autor va tindre la gentileza de deixar-me llegir. Em referisc a "L'activité théâtrale a Alacant de 1945 a 1968", Mémoire pour l'obtention de la Maîtrise, Faculté des Lettres de Paris, Institut d'Études Hispaniques, Octobre 1969, de Manuel García, professor, hui jubilat, del Liceu Francés de la nostra ciutat. En ella s'estudien tots els grups teatrals dels anys mencionats, se biografía els autors que llavors escrivien literatura dramàtica i s'analitza alguna obra de cada u d'ells, referint-se, inclús, a grups i autors de diversos pobles de la província.

Verdaderamente lamentable que permanezca inédita.

Debo proclamar con satisfacción que desde los últimos años del siglo que acabamos de dejar se ha incrementado el panorama bibliográfico teatral alicantino con la producción de un tenaz investigador que, en pocos años, ha dado muestra de su capacidad de trabajo, su sólida formación científica y literaria, su amor por el espectáculo teatral, y que no cesa ante cualquier dato que se le resista, ni problema que se le presente, para conseguir el empeño que se propone. Escribo de Jaume Lloret i Esquerdo, un buen amigo que ha cometido la torpeza, inconcebible en él, de proponerme que escriba unas líneas a propósito del libro que el lector tiene ahora entre sus manos.

Es un libro que adopta la forma de un diccionario, en el que por orden alfabético, por supuesto, se muestra la biografía de aquellas personas que a lo largo del tiempo, hasta 1975, han estado vinculadas con el teatro en la ciudad de Alicante. Abarca, por tanto, un amplio espectro: autores, actores, actrices, compositores, cantantes, escenógrafos, tramoyistas, caricatos, canzonetistas..., con la única condición de su naturaleza o residencia en la ciudad de Alicante o que tuvieren alguna relación con ella.

Cuando uno se enfrenta a un repertorio o catálogo, se puede estar o no de acuerdo con el autor del mismo en cuanto se refiere al criterio de la selección de las personas, al método seguido para su exclusión o inclusión (¿son todos los que están?, ¿están todos los que son?), la mayor o menor extensión que se le dedica a cada personaje (¿un escritor de escala nacional merece menos espacio que un autor que no ha estrenado ni publicado obra alguna, aunque tenga escritas una o dos?). Y así podría estar uno formulándose pregunta tras pregunta en relación con los variados aspectos del teatro enmarcados en un libro como el de Jaume Lloret. Cada lector sacará una conclusión. Pienso que Jaume Lloret i Esquerdo ha salido airoso de la difícil prueba, a que se ha sometido, de recoger, seleccionar e hilvanar dato tras dato, y su verificación correspondiente, con el objetivo de ofrecer al lector interesado un fruto valioso.

Espero que este libro se convierta en uno d'obligada consulta. Como ya lo son los dos anteriores publicados por Jaume Lloret i Esquerdo (*El teatro a Alacant, 1833-1936* y *Cent anys de teatre valencià a Alacant, 1854-1962*) y como lo será, en eso confío, el que el Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert", anuncia, de su autoría, como próxima aparición: *Teatre foguerer*. Si a estos volúmenes añadimos sus colaboraciones en los libros colectivos en los que ha participado (*El títere en Alicante, Documenta títeres, Puro teatro*) y sus numerosos artículos o trabajos sobre teatro firmados por él en revistas literarias o en prensa periódica, es indudable que nos encontramos con un investigador, de primera magnitud, de la historia del teatro local.

Gaspar Peral Baeza

Verdaderament lamentable que romanga inèdita.

He de proclamar amb satisfacció que des dels últims anys del segle que acabem de deixar s'ha incrementat el panorama bibliogràfic teatral alacantí amb la producció d'un tenaç investigador que, en pocs anys, ha donat mostra de la seua capacitat de treball, la seua sòlida formació científica i literària, el seu amor per l'espectacle teatral, i que no desisteix davant de qualsevol dada que se li resista, ni problema que se li presente, per a aconseguir el que es proposa. Escric de Jaume Lloret i Esquerdo, un bon amic que ha comés l'equivocació, inconcebible en ell, de proposar-me que escriga unes línies a propòsit del llibre que el lector té ara entre les seues mans.

És un llibre que adopta la forma d'un diccionari, en el que per orde alfabètic, per descomptat, es mostra la biografia d'aquelles persones que al llarg del temps, fins a 1975, han estat vinculades amb el teatre en la ciutat d'Alacant. Abraça, per tant, un ampli espectre: autors, actors, actrius, compositors, cantants, escenògrafs, tramoistes, còmics, canzonetistes..., amb l'única condició de la seua naturalesa o residència en la ciutat d'Alacant o que tingueren alguna relació amb ella.

Quan un s'enfronta a un repertori o catàleg, es pot estar o no d'acord amb l'autor del mateix pel que es referix al criteri de la selecció de les persones, al mètode seguit per a la seua exclusió o inclusió (són tots els que estan?, estan tots els que són?), la major o menor extensió que se li dedica a cada personatge (un escriptor d'escala nacional mereix menys espai que un autor que no ha estrenat ni publicat obra alguna, encara que tinga escrites una o dos?). I així podria estar un formulant-se pregunta darrere de pregunta en relació amb els variats aspectes del teatre emmarcats en un llibre com el de Jaume Lloret. Cada lector traurà una conclusió. Pense que Jaume Lloret i Esquerdo ha eixit airoso de la difícil prova, que s'ha sotmés, d'arreglar, seleccionar i embastar dada darrere de dada, i la seua verificació corresponent, amb l'objectiu d'ofrir al lector interessat un fruit valuós.

Espere que este llibre es convertisca en un d'obligada consulta. Com ja ho són els dos anteriors publicats per Jaume Lloret i Esquerdo (*El teatre a Alacant, 1833-1936* i *Cent anys de teatre valencià a Alacant, 1854-1962*) i com ho serà, en això confie, el que l'Institut Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert", anuncia, de la seua autoría, com a pròxima aparició: *Teatre foguerer*. Si a estos volums afegim les seues col·laboracions en els llibres col·lectius en els que ha participat (*El titella a Alacant, Documenta titelles, Pur teatre*) i els seus nombrosos articles o treballs sobre teatre firmats per ell en revistes literàries o en premsa periòdica, és indubtable que ens trobem amb un investigador, de primera magnitud, de la història del teatre local.

Gaspar Peral Baeza

Cuando me propusieron hacer un libro sobre personajes de la escena alicantina, enseguida me di cuenta cómo era, de comprometido, el encargo. Una de las razones es que, como todo en la vida, los libros tienen también sus limitaciones y, por tanto, tenía que plantearme previamente la cuestión de los límites de su contenido. Y lo hice a partir de una sucesión de preguntas: ¿Tenían cabida solamente los personajes que salen a escena, es decir, las actrices y los actores, dejando al margen otras personas y oficios que intervienen en el hecho teatral pero que no trabajan delante del público? ¿Nada más tenían que figurar los artistas que habían conseguido profesionalizarse, marginando a los aficionados (muchos de ellos de parecida calidad artística) que no pudieron o no quisieron profesionalizarse? ¿Entraban sólo las primeras figuras de los grupos escénicos locales, como si solamente ellos fuesen los protagonistas del teatro alicantino, y apartábamos otros actores y actrices, seguramente menos famosos pero que destacaron por su constancia en la práctica dramática? ¿Qué géneros teatrales incluíamos: sólo los estrictamente dramáticos, y dejábamos a un lado los líricos y musicales, así como todos los espectáculos de variedades? ¿Solamente incorporábamos a los personajes nacidos en Alicante o también los que han residido aquí o han tenido una relación muy estrecha, especialmente teatral, con nuestra ciudad? ¿Qué época abarcábamos? De la manera como respondiésemos a estas preguntas se deducirían una serie de elecciones. En todo caso, hemos optado por elegir las respuestas más amplias y generosas, condicionadas lógicamente por un límite insalvable: el que marcaba la propia edición.

En primer lugar, hay que hacer una declaración de principios: utilizamos el concepto de teatro en su sentido más amplio, es decir, como un espectáculo que tiene múltiples proyecciones sociales. De eso ya se desprende una primera consideración: tenían que estar presentes todos los protagonistas que intervienen en el proceso de producción teatral, esto es, los autores, actores, directores, escenógrafos y otros trabajadores y profesionales que hacen posible este espectáculo; aunque, lógicamente, el sector de los actores y autores son los más representados por su mayor peso numérico y su mayor repercusión social. Por la misma razón de principios, hemos tomado en consideración todos los géneros escénicos y no solamente los estrictamente declamados. Dicho de otra manera, aquí han tenido cabida, naturalmente, los géneros dramáticos, pero también los líricos y aquellos que se englobaban en el cajón de sastre que formaban los espectáculos de variedades.

Tampoco podíamos limitarnos a poner las figuras artísticas que por sus éxitos habían podido profesionalizarse, sino que era preciso incluir una buena muestra del teatro aficionado alicantino, a quien quiere rendir homenaje este libro porque hemos de tener presente que se edita en el marco de la XV edición de *Alicante a escena*, que es la muestra del teatro amateur alicantino. Además, la frontera que separa los profesionales de los aficionados siempre ha sido muy difícil de definir, porque a la larga los amateurs poseían

Quan em proposaren fer un llibre sobre personatges de l'escena alacantina, enseguida me n'adoní de com era, de comprometut, l'encàrrec. Una de les raons és que, com tot en la vida, els llibres tenen també les seues limitacions, i, per tant, havia de plantejar-me previamente la qüestió dels límits del seu contingut. I ho vaig fer a partir d'un seguit de preguntes: ¿Tenien cabuda solament els personatges que ixen a escena, és a dir, les actrius i els actors, deixant al marge unes altres persones i oficis que intervenen en el fet teatral però que no treballen davant del públic? ¿Només havien de figurar els artistes que havien conseguit professionalitzar-se, marginant els aficionats (molts d'ells de semblant qualitat artística) que no pogueren o no volgueren professionalitzar-se? ¿Entraven sols les primeres figures dels grups escènics locals, com si solament ells foren els protagonistes del teatre alacantí, i bandejàvem uns altres actrius i actors possiblement de menor repercussió social però que descollaren per la seua constància en la pràctica dramàtica? Quins gèneres teatrals incloïem: sols els estrictament dramàtics, i deixàvem de banda els lírics i musicals, així com tots els espectacles de varietats? ¿Solament incorporàvem els personatges nascuts a Alacant o també els que han residit aquí o han tingut una relació molt estreta, especialment teatral, amb la nostra ciutat? Quina època abraçàvem? De la manera com responguérem aquestes preguntes es deduirien una sèrie d'eleccions. En tot cas, hem optat per elegir les respostes més amples i generoses, condicionades lògicament per un límit insalvable: el que marcava l'edició mateixa.

En primer lloc, cal fer una declaració de principis: utilitzem el concepte de teatre en el seu sentit més ample, és a dir, com un espectacle que té múltiples projeccions socials. D'això ja es desprèn una primera consideració: havien d'estar presents tots els protagonistes que intervenen en el procés de producció teatral, això és, els autors, actors, directors, escenògrafs i unes altres treballadors i professionals que fan possible aquest espectacle; tot i que, lògicament, el sector dels actors i dels autors són els més representats pel seu major pes numèric i la seua major repercussió social. Per la mateixa raó de principis, hem pres en consideració tots els gèneres escènics i no solament els estrictament declamats. Dit d'una altra manera, aquí han tingut cabuda, naturalment, els gèneres dramàtics, però també els lírics i aquells que s'englobaven en el calaix de sastre que formaven els espectacles de varietats.

Tampoc no podíem limitar-nos a posar les figures artístiques que pels seus èxits havien pogut professionalitzar-se, sinó que calia incloure una bona mostra del teatre aficionat alacantí, a qui vol retre homenatge este llibre perquè hem de tindre present que s'edita en el marc de la XV edició d'*Alicante a escena*, que és la mostra del teatre amateur alacantí. A més, la frontera que separa els professionals dels aficionats sempre ha estat molt difícil de definir, perquè a la llarga els amateurs posseïen tant d'ofici com els professionals, i podien representar indistintament als petits teatres socials de les barriades o als escenaris comercials. Tampoc podem oblidar que l'amateurisme

tanto oficio como los profesionales, y podían representar indistintamente en los pequeños teatros sociales de las barriadas o en los escenarios comerciales. Tampoco podemos olvidar que el amateurismo es la cantera del profesionalismo, y, por tanto, todos los artistas profesionales necesariamente han sido antes aficionados. De hecho, buena parte de las actrices y actores locales combinaron sus profesiones reales con la afición artística, y se mantuvieron en un estatus que en muchos casos podemos calificar de semiprofesionales.

Decididos estos dos puntos de partida, también era evidente que no podíamos poner a todas las personas que han estado relacionadas, de una u otra forma, con el teatro porque el listado de personajes podía subir a varios miles, además que hacer una relación exhaustiva habría sido una tarea fuera de nuestro alcance si no prácticamente imposible de realizar. Por tanto, teníamos que hacer una selección previa donde figurarían lógicamente los personajes de más relieve, pero incluyendo también una representación de todas las sociedades, grupos, compañías, géneros, tendencias y sectores profesionales. El resultado es que hemos incluido los más importantes autores dramáticos, directores artísticos, primeros actores, primeros cantantes, maestros concertadores y compositores, al mismo tiempo que hemos incorporado una muestra representativa de otros autores, actores, cantantes, artistas de variedades y trabajadores del espectáculo.

Como el mismo título del libro indica, el límite espacial se circunscribe a la ciudad de Alicante. Pero en eso tampoco no hemos querido ser excesivamente reduccionistas, y, así, no solamente hemos incluido los personajes nacidos en Alicante, sino también todos aquellos que han vivido aquí o que han tenido una estrecha relación, especialmente teatral, con nuestra ciudad.

Con respecto a los límites cronológicos, el estudio abarca la mayor parte de los dos últimos siglos. Podemos fijar el 1839 como el año de partida del trabajo, porque es cuando se creó la primera sociedad cultural alicantina, *El Liceo Artístico y Literario*, que dispuso de una sección dramática donde participaron por primera vez actores y actrices locales. Mientras que el otro límite, que he situado en el año 1975, es convencional y viene marcado más por razones de tipo histórico-político que estrictamente teatrales. No entran aquí, por tanto, los personajes más jóvenes que antes de esa fecha no tenían aún hecha buena parte de su biografía artística o ésta estaba muy incompleta, porque, como todos los historiadores saben, no se puede hacer historia sin una distancia mínima que nos permita tener la mayor perspectiva y objetividad posible.

En conclusión, el libro comprende casi 300 biografías resumidas de personajes de la escena alicantina, donde se exponen sus datos biográficos personales más imprescindibles, un resumen de su vida artística o cultural y su producción literaria o escénica más interesante. La extensión de las biografías depende de la importancia del personaje o de la información a nuestro alcance, hasta el punto que para una buena parte de los relacionados más que de biografías tendríamos que hablar de breves reseñas biográficas.

és la pedrera del profesionalisme, i, per tant, tots els artistes professionals necessàriament han sigut abans aficionats. De fet, bona part de les actrius i actors locals combinaren les seues professions reals amb l'afició artística, i es mantingueren en un estatus que en molts casos podem qualificar de semiprofessionals.

Decidits aquests dos punts de partida, també era evident que no podem posar totes les persones que han estat relacionades, d'una o altra manera, amb el teatre perquè el llistat de personatges podia pujar a alguns mil·lers, a més que fer una relació exhaustiva hauria sigut una tasca fora del nostre abast si no pràcticament impossible de realitzar. Per tant, hàviem de fer una selecció prèvia on figurarien lògicament els personatges de més relleu, però incloent també una representació de totes les societats, grups, companyies, gèneres, tendències i sectors professionals. El resultat és que hem inclòs els més importants autors dramàtics, directores artístics, primers actors, primers cantants, mestres concertadors i compositors, alhora que hem incorporat una mostra representativa d'altres autors, actors, cantants, artistes de varietats i treballadors de l'espectacle.

Com el mateix títol del llibre indica, el límit espacial se circumscriu a la ciutat d'Alacant. Però en això tampoc no hem volgut ser excessivament reduccionistes, i, així, no solament hem inclòs els personatges nascuts a Alacant, sinó també tots aquells que han viscut aquí o que han tingut una estreta relació, especialment teatral, amb la nostra ciutat.

Pel que fa als límits cronològics, l'estudi abraça la major part dels dos darrers segles. Podem fixar el 1839 com l'any de partida del treball, perquè és quan es creà la primera societat cultural alacantina, *El Liceo Artístico y Literario*, que disposà d'una secció dramàtica on participaren per primera vegada actors i actrius locals. Mentre que l'altre límit, que he situat en l'any 1975, és convencional i ve marcat més per raons de tipus historicopolític que estrictament teatrals. No entren aquí, per tant, els personatges més joves que abans d'eixa data no tenien encara feta bona part de la seua biografia artística o aquesta estava massa incompleta, perquè, com tots els historiadors saben, no es pot fer història sense una distància mínima que ens permeta tindre la major perspectiva i objectivitat possible.

Comptat i debatut, el llibre comprén quasi 300 biografies resumides de personatges de l'escena alacantina, on s'exposen les seues dades biogràfiques personals més imprescindibles, un resum de la seua vida artística o cultural i la seua producció literària o escènica més interessant. L'extensió de les biografies depèn de la importància del personatge o de la informació al nostre abast, fins al punt que per a una bona part dels relacionats més que de biografies hauríem de parlar de breus ressenyes biogràfiques. La majoria dels personatges disposen d'una o més imatges que serveixen per il·lustrar les biografies i fer més agradable la seua lectura, alhora que són testimonis gràfics d'un estimable valor documental. Així mateix, hi ha altres 200 referències a altres tants personatges que, per manca de dades biogràfiques suficients (i, per què no dir-ho, d'espai) no poden disposar d'una ressenya separada.

La mayoría de los personajes disponen de una o más imágenes que sirven para ilustrar las biografías y hacer más agradable su lectura, a la vez que son testimonios gráficos de un estimable valor documental. Así mismo, hay otras 200 referencias a otros tantos personajes que, por falta de datos biográficos suficientes (y, por qué no decirlo, de espacio) no pueden disponer de una reseña separada.

Aunque hacer una división de los personajes por sectores no siempre es fácil, porque, por ejemplo, un actor puede ser también autor o puede tanto interpretar comedia como cantar zarzuela, hemos extraído, a partir de la actividad principal de los personajes biografiados, los siguientes datos por sectores: actrices y actores cómicos o dramáticos (70), autores (66), cantantes (52), compositores y maestros concertadores (28), directores artísticos (20), artistas de variedades (20), escenógrafos (10), bailarinas y bailarines (6), tramoyistas (6), gestores artísticos (6), críticos teatrales (4) y otros trabajadores (2).

Lógicamente, el resultado final en libros de esta clase (yo diría que en cualquier libro) es discutible, pero no puedo más que declararme satisfecho porque creo que no he dejado fuera ninguna figura de las consideradas imprescindibles, a la vez que he cumplido con el objetivo que estuviesen representados, aunque fuese de manera simbólica, todos los sectores profesionales que tienen relación con el teatro. Es decir, aunque no se pueda afirmar de ninguna manera que “están todos los que son”, sí que podemos decir que “son todos los que están”.

Evidentemente, en la confección del trabajo me he encontrado con bastantes dificultades, como son la escasez de datos biográficos sobre buen número de los personajes que figuran y la dificultad de contactar con sus familiares (en caso de haber ya muerto), mientras que por lo que respecta a los personajes vivos el contacto ha sido más fructuoso, aunque también en algunos casos ha resultado imposible. Todo eso también ha sido un factor añadido (¡...y cómo, de importante!) que ha condicionado la selección de los personajes, su biografía o el material gráfico utilizado.

En cuanto a las fuentes utilizadas para la confección de este estudio, han sido básicamente el Archivo de la Familia Portes (depositado en la Biblioteca Gabriel Miró) y buena parte de la prensa alicantina del siglo XIX y XX, que ya consulté en gran medida durante la confección de mi tesis doctoral, *El teatro a la ciudad d'Alacant, 1692-1962*. Con todo, tengo que declararme deudor de los libros *El Teatro Principal en la historia de Alicante (1847-1947)*, de Vicente Ramos; *Ensayo biográfico bibliográfico de escritores de Alicante y su provincia*, de Manuel Rico García y *Historia de la música en la provincia de Alicante*, de Juan de Dios Aguilar Gómez. Así mismo, también me ha sido de gran utilidad el libro de Francisco Reus Boyd-Swan, *El teatro en Alicante: 1901-1910. Cartelera y estudio*, y la tesis doctoral *El teatro en Alicante entre 1966 y 1993*, de Eva García Ferrón.

También he tenido que hacer las más diversas consultas, como son, por ejemplo, las visitas que he realizado al cementerio municipal para investigar los años de

Tot i que fer una divisió dels personatges per sectors professionals no sempre és fàcil perquè, per exemple un actor pot ser també autor, o pot tant interpretar comèdia com cantar sarsuela, hem extret, a partir de l'activitat principal dels personatges biografiats, les següents dades per sectors: actrius i actors còmics o dramàtics (70), autors (66), cantants (52), compositors i mestres concertadors (28), directores artístics (20), artistes de varietats (20), escenògrafs (10), ballarines i ballarins (6), gestors (6), tramoistes (6), crítics teatrals (4) i altres treballadors (2).

Lògicament, el resultat final en llibres d'aquesta mena (jo diria que en qualsevol llibre) és discutible, però no puc més que declarar-me satisfet perquè crec que no he deixat fora cap figura de les considerades imprescindibles, alhora que he complert l'objectiu que estigueren representats tots els sectors professionals que tenen relació amb el teatre, encara que fos de manera simbòlica. És a dir, tot i que no es pot afirmar de cap manera que “están tots els que són”, sí que podem dir que “són tots els que están”.

Evidentment, a l'hora de confeccionar el treball m'he trobat amb bastants dificultats, com són la manca de dades biogràfiques sobre bon nombre dels personatges que hi figuren i la dificultat de contactar amb els seus familiars (en cas d'haver ja finit); mentre que pel que fa als personatges vius el contacte ha sigut més fructuós, encara que també en alguns casos ha resultat impossible. Tot això també ha sigut un factor afegit (i com, d'important!) que ha condicionat la selecció dels personatges, la seua biografia o el material gràfic utilitzat.

Quant a les fonts utilitzades per a la confecció d'aquest estudi han estat bàsicament l'Arxiu de la Família Portes (dipositat en la Biblioteca Gabriel Miró) i bona part de la premsa alacantina del segle XIX i XX, que ja vaig consultar en gran mesura durant la confecció de la meua tesi doctoral, *El teatro a la ciudad d'Alacant, 1692-1962*. Amb tot, he de declarar-me deudor dels llibres *El Teatro Principal en la historia de Alicante (1847-1947)*, de Vicente Ramos; *Ensayo biográfico bibliográfico de escritores de Alicante y su provincia*, de Manuel Rico García i *Historia de la música en la provincia de Alicante*, de Juan de Dios Aguilar Gómez. Així mateix, també m'ha sigut de gran utilitat el llibre de Francesc Reus Boyd-Swan, *El teatro en Alicante: 1901-1910. Cartelera y estudio*, i la tesi doctoral *El teatro en Alicante entre 1966 y 1993*, d'Eva García Ferrón.

També he tingut que fer les més diverses consultes, com són, per exemple, les visites que hem realitzat al cementeri municipal per investigar els anys de defunció i naixement de molts personatges dels que no disposaven eixes dades biogràfiques. Cal dir que gràcies a la col·laboració dels funcionaris municipals d'aquest servei municipal les recerques en molts casos han resultat fructíferes.

Un altre recurs metodològic emprat ha estat la realització de mig centenar d'entrevistes (personals o telefòniques) amb personatges que figuren en el llibre o amb els seus familiars. Aquests contactes han sigut importantíssims no solament per a la confecció de les

defunción y nacimiento de muchos personajes de los que no disponíamos esos datos biográficos. Hay que decir que gracias a la colaboración de los funcionarios municipales de este servicio municipal las búsquedas en muchos casos han resultado fructíferas.

Otro recurso metodológico utilizado ha sido la realización de medio centenar de entrevistas (personales o telefónicas) con personajes que figuran en el libro o con sus familiares. Estos contactos han sido importantísimos no solamente para la confección de las respectivas biografías, sino también para la recogida de mucho material gráfico.

En efecto, la procedencia de las casi 400 fotografías e ilustraciones que aparecen en esta publicación, la inmensa mayoría inéditas, me han sido facilitadas por los propios personajes o sus familiares, o bien proceden básicamente del Archivo de la Familia Portes, del libro de Vicente Ramos (ya citado), o de la prensa alicantina del siglo XIX y XX que he podido reproducir de los fondos de la Biblioteca Gabriel Miró, la Biblioteca Pública de la Conselleria de Cultura, Educación y Ciencia y la Biblioteca del Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil Albert.

Aunque el libro está ordenado alfabéticamente por apellidos o nombres artísticos de los personajes, para facilitar su localización he añadido al final un índice onomástico de los personajes que tienen biografía y también de otros personajes de la escena alicantina de los que solamente hacemos referencias personales pero no disponen de una reseña biográfica separada. Para diferenciarlos en el índice, los primeros figuran con letra negrilla, mientras que los segundos figuran con redonda.

En todos mis libros tengo por costumbre poner un apartado de agradecimientos, pero nunca han sido éstos más justos y necesarios. En primer lugar, tengo que dar las gracias más sinceras a las siguientes personas que he entrevistado y me han facilitado documentación gráfica de ellos o de sus familiares: Jesusa Aguirre Benito, Eduardo Álvarez, Mercedes Álvarez, Mª Dolores Amat, Paco Baeza, Manuel Botella, Nita del Carmen, Luis de Castro, Enrique Cerdán Tato, Pepe Espadero, Carmen Estrella, José Ferrándiz Casares, José Garberí, Evaristo García, María García, Lucía García Font, Rafael Gregori Sirvent, Vicente Jaén, Ángel López Camacho, Pedro López Escudero, Paquita Manzanaro, José Mingot, Jaime Olmos Martínez, Pepe de Moreno, Antonio Ortells, José Pacheco, Juan Pastor, José Pinto, Maruchi Plana, Asunción Ramos, Dora Ramos, Reme Rodri, Mariano Sánchez Soler, José Serraima, Antonia Seva, Arturo Tresáncoras, Rafaela Varó Asensi y Pedro Viñes.

La deuda de gratitud es aún más grande, si es que eso es posible, con Alí Andreu Cremades, Maruja Hernández, Francisco Moreno, Carmina Pacheco, Antonio Papi, Gaspar Peral y Pablo Portes, que, además de darme información y material gráfico (si procedía) de su biografía artística o de sus familiares, también me han facilitado (¡y de qué manera!) de muchos otros personajes de la escena alicantina. Sin su ayuda, este libro no hubiese sido posible. También tengo que dar las gracias a Alex Bonafonte Company por su auxilio informático,

respectives biografies, sinó també per a la recollida de força material gràfic.

En efecte, la procedència de les quasi 400 fotografies i il·lustracions que figuren en aquesta publicació, la immensa majoria inèdites, m'han estat facilitades pels mateixos personatges o els seus familiars, o bé procedeixen bàsicament de l'Arxiu de la Família Portes, del llibre de Vicente Ramos (ja citat), o de la premsa alacantina del segle XIX i XX que he pogut reproduir dels fons de la Biblioteca Gabriel Miró, la Biblioteca Pública de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència i la Biblioteca de l'Institut Alacantí de Cultura Juan Gil Albert.

Tot i que el llibre està ordenat alfabèticament per cognoms o noms artístics dels personatges, per facilitar la seua localització he afegit al final un índex onomàstic dels personatges que hi tenen biografia i també dels altres personatges de l'escena alacantina dels que solament fem referències personals però no disposen d'una ressenya biogràfica separada. Per diferenciar-los en l'índex, els primers hi figuren amb lletra negreta, mentre que els segons hi figuren amb redona.

En tots els meus llibres tinc per costum posar un apartat d'agraïments, però mai no han sigut aquests més justos i necessaris. En primer lloc, he de donar les gràcies més sinceres a les següents persones que he entrevistat i m'han facilitat documentació gràfica d'ells o dels seus familiars: Jesusa Aguirre Benito, Eduardo Álvarez, Mercedes Álvarez, Mª Dolores Amat, Paco Baeza, Manuel Botella, Nita del Carmen, Luis de Castro, Enrique Cerdán Tato, Pepe Espadero, Carmen Estrella, José Ferrándiz Casares, José Garberí, Evaristo García, María García, Lucía García Font, Rafael Gregori Sirvent, Vicente Jaén, Ángel López Camacho, Pedro López Escudero, Paquita Manzanaro, José Mingot, Jaime Olmos Martínez, Pepe de Moreno, Antonio Ortells, José Pacheco, Juan Pastor, Pepe Pinto, Maruchi Plana, Asunción Ramos, Dora Ramos, Reme Rodri, Mariano Sánchez Soler, José Serraima, Antonia Seva, Arturo Tresáncoras, Rafaela Varó Asensi i Pedro Viñes.

El deute de gratitud és encara més gran, si és que això és possible, amb Alí Andreu Cremades, Maruja Hernández, Paco Moreno, Carmina Pacheco, Antonio Papi, Gaspar Peral i Pablo Portes, que, a més de donar-me informació i material gràfic (si esqueia) de la seua biografia artística i/o dels seus familiars, també me n'han facilitat, (i de què manera!) de molts altres personatges de l'escena alacantina. Sense la seua ajuda aquest llibre no haguera estat possible. També he de donar les gràcies a Alex Bonafonte Company pel seu suport informàtic, a Miracles, Mª Dolores i José Ramon per la seua assistència en la traducció al castellà, a Pilar i Miguel pel magnífic disseny i maquetació del llibre, i, de manera especial, a Ángel Casado per la seua cega confiança en mi. Finalment, també he d'agrair a Gaspar Peral l'esplèndid pròleg i els seus sempre documentadíssims i acertats afegits i suggeriments, així com al Patronat Municipal de Cultura i al seu president, Pedro Romero Ponce, aquesta excel·lent edició.

Aquest llibre és un testimoni de l'extraordinària dimensió i l'alt nivell artístic assolits pel teatre alacantí. La

a Miracles, Mª Dolores y José Ramón por su asistencia en la traducción al castellano, a Pilar y Miguel por el magnífico diseño y maquetación del libro, y, de manera especial, a Ángel Casado por su ciega confianza en mí. Finalmente, también tengo que agradecer a Gaspar Peral el espléndido prólogo y sus siempre documentadísimos y acertados añadidos y sugerencias, así como al Patronato Municipal de Cultura y a su presidente, Pedro Romero, esta excelente edición.

Este libro es un testimonio de la extraordinaria dimensión y el alto nivel artístico alcanzados por el teatro alicantino. La tradición del teatro local tiene su origen en el segundo tercio del siglo XIX, cuando, al abrigo de las nuevas libertades, las familias de la alta burguesía alicantina ofrecían sus casas particulares para hacer representaciones teatrales, a la vez que crearon los primeros centros recreativos. La rápida extensión de la afición dramática provocó que en el último cuarto de esa centuria el teatro se convirtiera en un auténtico hobby colectivo para las clases medias, que fueron la base social de decenas de sociedades dramáticas, algunas de las cuales gozaron de una salud envidiable, como Calderón de la Barca, Echegaray y Zorrilla. De estos centros surgieron muchos actores locales que fueron contratados por los teatros oficiales (Principal, Español, Teatro Circo, etc.) o por famosas compañías españolas.

En el primer tercio del siglo XX se aceleró el proceso de democratización teatral, lo que provocó una mayor diversificación de locales: Alicante llegó a disponer de una docena de salas comerciales y más de 8.500 localidades (es decir, una localidad por cada 8 habitantes). A estos teatros públicos se añadieron ateneos, centros obreros, instituciones culturales y educativas, y clubs deportivos que organizaban funciones teatrales, como el Orfeón, el Ateneo y la Casa del Pueblo, por citar solamente los más duraderos. En esta época una buena parte de los actores alicantinos pasaron al estatus profesional en grupos locales, los cuales ocuparon más de un tercio de la programación de los escenarios comerciales de la ciudad: Novedades, Teatro Nuevo, Teatro de Verano, Sport, Granados, Salón España, Ideal, Monumental, etc. Además, las compañías locales también actuaban, en los típicos “bolos”, por los pueblos alicantinos y por las provincias próximas. Abundaron los conjuntos líricos y cómicos (los dos géneros más aceptados por el público popular), a los que se añadieron en la postguerra los artistas de variedades. También en los años cincuenta y sesenta se crearon grupos de teatro de cámara y de teatro independiente que intentaron abrirse a las nuevas tendencias escénicas internacionales.

Así mismo, del núcleo aficionado alicantino surgieron autores que generalmente escribieron piezas de carácter comicocostumista o de actualidad local, hasta que en los años cincuenta y sesenta del siglo XX comenzaron a manifestarse escritores con más ambiciones literarias.

En fin, para los que aún seguimos creyendo en el poder de los libros, éste es una garantía de que el inmenso esfuerzo colectivo realizado por el teatro local nunca será totalmente olvidado, a la vez que puede servir para explicar un presente prometedor y alimentar un futuro aún más brillante.

Jaume Lloret i Esquerdo

tradició del teatre local té el seu origen en el segon terç del segle XIX, quan, a recer de les noves llibertats, les famílies de l'alta burgesia alacantina oferien les seues cases particulars per a fer representacions teatrals, alhora que crearen els primers centres recreatius. La ràpida extensió de l'afició dramàtica provocà que al darrer quart d'aqueixa centúria el teatre es convertira en un veritable hobby col·lectiu per a les classes mitjanes, que foren la base social de desenes de societats dramàtiques, algunes de les quals gaudiren d'una salut envejable, com ara Calderón de la Barca, Echegaray i Zorrilla. D'aquests centres sorgiren molts actors locals que foren contractats pels teatres oficials (Principal, Espanyol, Teatre Circ, etc.) o per famoses companyies espanyoles.

Al primer terç del segle XX s'accelerà el procés de democratització teatral, la qual cosa provocà una major diversificació de locals: Alacant arribà a disposar d'una dotzena de sales comercials i més de 8.500 localitats (és a dir, una localitat per cada 8 habitants). A aquests teatres públics s'afegiren ateneus, centres obrers, institucions culturals i educatives, i clubs esportius que organitzaven funcions teatrals, com ara l'Orfeo, l'Ateneu o la Casa del Poble, per citar solament els més duradors. En aquesta època una bona part dels actors alacantins passaren a l'estatus professional en grups locals, els quals ocuparen més d'un terç de la programació dels escenaris comercials de la ciutat: Novetats, Teatre Nou, Teatre d'Estiu, Sport, Granados, Saló Espanya, Ideal, Monumental, etc. A més, les companyies locals també actuaven, en els típics “bolos”, pels pobles alacantins i per les províncies pròximes. Abundaren els conjunts lírics i còmics (els dos gèneres més acceptats pel públic popular), als quals s'afegiren en la postguerra els artistes de varietats. També als anys cinquanta i seixanta es crearen grups de teatre de cambra i de teatre independent que intentaren obrir-se a les noves tendències escèniques internacionals.

Així mateix, del nucli aficionat alacantí sorgiren autors que generalment escrigueren peces de caràcter comicocostumista o d'actualitat local, fins que als anys cinquanta i seixanta del segle XX començaren a manifestar-se escriptors amb més ambicions literàries.

En fi, per als qui encara seguim creient en el poder dels llibres, aquest és una garantia que l'immens esforç col·lectiu realitzat pel teatre local mai no serà totalment oblidat, alhora que pot servir per explicar un present prometedor i alimentar un futur encara més brillant.

Jaume Lloret i Esquerdo